

Joanna Wildowicz
Uniwersytet w Białymstoku

ŻYDOWSKI BIAŁYSTOK: INDUSTRIALIZACJA, (E)MIGRACJA, FILANTROPIA

„My, żydowscy imigranci z Białegostoku odczuwamy wielką tęsknotę za domem. Przemierzając Amerykę, uświadamiamy sobie, iż niemożliwym jest czuć się na obczyźnie, tak jak u siebie w domu, w Białymstoku”¹. Były to słowa wypowiedziane w 1921 roku w Nowym Jorku przez Chaima Horowitza (1885–1962), dziennikarza piszącego w jidish, właśnie debiutującego na łamach „Der Bialystoker Stimme” (*Głosu Białegostoku*). Według Horowitza, emigracja do Ameryki była kolejnym etapem żydowskiego wygnania, tułaczki do Ziemi Obiecanej. Dawid Sohn (1890–1967)², naczelny dyrektor „The Bialystoker Center” i redaktor „Der Bialystoker Stimme”, doskonale rozumiał pasję Horowitza, którą obdarzał rodzinne miasto, jednak miał zupełnie inne spojrzenie na emigrację czy migrację żydowskich białostoczan. Sohna zachwycała witalność mieszkańców niezliczonych kolonii „Bialystoker” rozproszonych po całym świecie. W żydowskich białostoczanach nie

¹ K. Horowitz, *Mir bialistoker (gedanken un gefilen)*, „Bialystoker Stimme” 1, November 1921, s. 2, dz.cyt., R. Korbin, *Jewish Bialystok and Its Diaspora*, Indiana 2010, s. 1.

² David Sohn urodził się w 1890 roku w Białymstoku przy ul. Jurowieckiej jako ósme, najmłodsze dziecko pobożnych Mojsze i Nechome. Kiedy skończył 21 lat, wyemigrował do Stanów Zjednoczonych. W Nowym Jorku był malarzem, krawcem, kuźnikiem, w końcu dziennikarzem. Zasłynął z żarliwej przemowy, wygłoszonej 17 lipca 1919 roku przy East Broadway 246 w Nowym Jorku. Przekonał wówczas wszystkie zwaśnione żydowskie frakcje, że trzeba pomóc Białemustokowi, zamienionemu przez I wojnę światową w gruzowisko, i zapoczątkował transatlantyczny ruch przewożenia walizek amerykańskich dolarów dla biednych współbraci w Białymstoku. Jego największym dziełem była jednak budowa Ośrodka Białostockiego (Bialystoker Center). Otwarty z rozmachem w 1923 roku, stał się wzorcową instytucją społeczną amerykańskich Żydów. Jako dom starców działa do dziś. Sohn przez ponad pół wieku był jego dyrektorem naczelnym. W latach 40., po Shoah, kiedy w Białymstoku nie było już szans na odbudowę żydowskiego życia, David Sohn zaczął zbierać dokumenty i zdjęcia od Bialystokerów rozsianych po całym świecie, by zbudować rodzinnemu sztetl pomnik w postaci książki. https://www.jewishbialystok.pl/David_Sohn,5400,3419 [dostęp: 28.01.19].

dostrzegał bezradnych imigrantów i wygnańców z Europy Wschodniej, lecz ekspansywnych emisariuszy, podtrzymujących, odbudowujących i poszerzających koncepcję transnacionalizmu – ponadgraniczności czy międzynarodowości, gdyż żadna wschodnioeuropejska grupa etniczna nie wyróżniała się tak intensywną mobilnością i umiejętnością adaptowania się do nowych warunków życia³.

Białystok, miasto inspirujące Horowitza i Sohna, stał się przykładem ośrodka, w którym żydowska społeczność doskonale radziła sobie z lokalnymi i globalnymi trudnościami. Aby zrozumieć charakter ówczesnej emigracji z Białegostoku w świat, należy sięgnąć wstecz i poznać przyczyny migracji ludności żydowskiej Europy Wschodniej. Ważną rolę w tym procesie odgrywało samo miasto i jego rozwój oraz zmieniająca się jego przynależność pod wpływem geopolitycznych zawirowań. Białystok wchodził w skład wspólnoty polsko-litewskiej, Prus, Francji, Rosyjskiego Imperium. Od 1919 roku w granicach II Rzeczypospolitej, charakteryzował się znaczącą dywersyfikacją społeczną, etniczną i religijną, zamieszkiwany przez Niemców, Rosjan, Polaków, Litwinów i Żydów, żyjących w tyglu społecznych i ekonomicznych zależności.

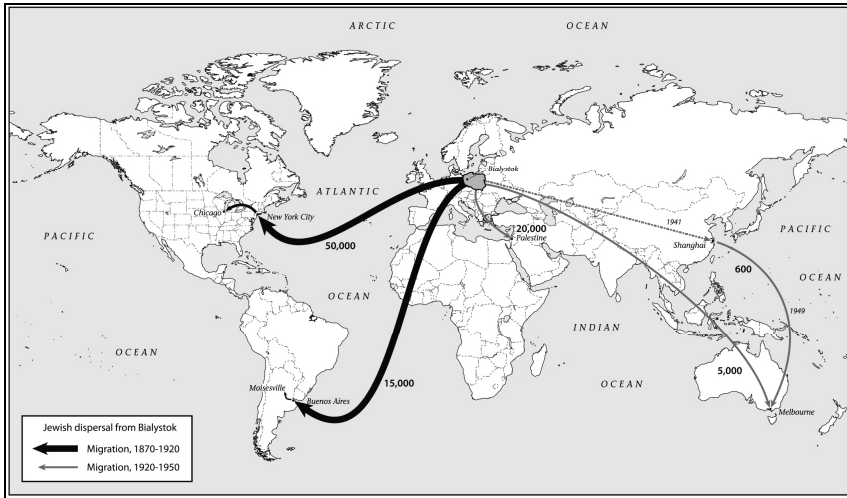
W ciągu XIX i na początku XX wieku około stu tysięcy Żydów migrowało do Białegostoku, jak i z niego emigrowało⁴. Dzięki wędrującej ludności żydowskiej miasto stopniowo zaczęło przekształcać się z handlowego w duży ośrodek przemysłowy. Były to dość typowe zmiany dla wielu regionalnych stolic w późnej Rosji Carskiej. Nierówne zaawansowanie przemysłowe i poszukiwanie pracy wymuszały pęd do przemieszczania się ludności z małych miast do dużych. XIX-wieczny Białystok jest przykładem miejsca zintensyfikowanych ruchów Żydów na zachodnich terenach Imperium Rosyjskiego, sprowokowanych rozwojem nowych form ekonomii, polityki, a także instytucji religijnych i wspólnotowych, które pomagały żydowskim imigrantom w przystosowywaniu się do życia w mieście.

Szybki rozwój, transformacja miasta w centrum przemysłowe i żydowska migracja przyczyniły się nie tylko do zmian w danych demograficznych miasta; radykalnie odmieniły życie gospodarcze Białegostoku, w dużej mierze za sprawą produktywności i pomysłowości Żydów. W Białymstoku w sektorze przemysłowym robotnicy żydowscy stanowili 83,9% siły roboczej, podczas gdy żydowscy kupcy posiadali 88 % sklepów w mieście. Tendencja do etnicznej dominacji była szczególnie widoczna w sektorze tekstylnym. Do 1898 roku 80% z 309 fabryk należało do społeczności żydowskiej, formując tym samym nowy świat przemysłowego kapitalizmu rozwiniętego

³ R. Korbin, *Jewish Bialystok and Its Diaspora*, Indiana 2010, s. 2.

⁴ Dane dotyczą okresu od 1886 do 1911 i pochodzą z *Bialistoker Verein Somech Noflim Post Journal*, October 29, 1911, s. 8, w: R. Korbin, dz. cyt., s. 276.

wokół produkcji tekstyliów. Tym sposobem Żydzi stanowili większość elitarniej klasy przedsiębiorczej i kupieckiej Białegostoku⁵.

Emigracja żydowska z Białegostoku w latach 1870–1950

Przemysł włókienniczy został wprowadzony do gospodarki miasta przez osadników z Prus na początku XIX wieku. Około 1800 roku kilku niemieckich przemysłowców założyło fabryki, które oferowały towar głównie na ekskluzywny rynek, produkując tkaniny wełniane wysokiej jakości, zaspokajając potrzeby zamożnych klientów. Po włączeniu miasta w granice Imperium Rosyjskiego w 1831 roku rosyjski Białystok stworzył barierę taryfową między Królestwem Kongresowym a Imperium Rosyjskim i stał się nowym miastem granicznym. Wraz z tym aktem rozpoczął się etap przekształcania miasta, przyciągając wielu żydowskich przedsiębiorców w latach czterdziestych XIX wieku. Wśród nich znalazł się Sender Bloch, Żyd z bogatej, przedsiębiorczej rodziny z Wilna.

W 1842 założył on fabrykę sukna w Białymstoku. Zainteresowany przede wszystkim szybkim zyskiem zaniechał produkcji towarów wysokiej jakości, skupiając się na wełnie syntetycznej, niższej jakości, którą następnie wprowadził na rynek Europy Wschodniej. Tym samym wełna stała się produktem dostępnym dla klasy średniej i niższej. Decyzja Blocha zrewolucjonizowała białostocki przemysł włókienniczy. Rosyjska klasa średnia rosła, przez co popyt na tkaniny drugorzędного gatunku wzrastał się, wymuszając

⁵ M. Rischin, *The Promised City: New York's Jews, 1870–1914*, Cambridge 1962, s. 77.

wzrost liczby fabryk włókienniczych w Białymstoku. Wkrótce fabryki produkujące tkaniny wysokiej jakości nie były w stanie konkurować z tymi produkującymi towar o niższej jakości. Właśnie te fabryki przejęły produkcję umundurowania dla rosyjskiej armii⁶.

Wpływ żydowskich przedsiębiorców na przemysł tekstylny Białegostoku⁷ wykroczył poza system fabryczny. Założenie własnego biznesu nie kosz-

⁶ R. Korbin, dz.cyt., s. 30.

⁷ Obszerny cytat pochodzi z 1939 roku z *Przewodnika po Białymstoku i okolicach. Przemysł*: „Pod względem gospodarczym jest Białystok miastem przemysłowym, a jego najbliższe okolice tworzą tzw. okręg przemysłowy białostocki, wyróżniający się szczególnie w dziale włókienniczym. Rozwój przemysłu białostockiego jest ściśle związany z wydarzeniami politycznymi i tendencjami rusyfikacji ziemi rdzennie polskiej. Zapoczątkowany w r. 1826 przez obywatela z okolic Białegostoku Łyszczynskiego przemysł rozwijać się począł dopiero po upadku powstania listopadowego, kiedy Mikołaj I, chcąc zdławić świetnie rozwijający się przemysł Królestwa Polskiego, nałożył wysokie cła na towary eksportowane dotychczas do ziem zaborczych, a przede wszystkim do Rosji. Przemysłowcy i fabrykanci zaczęli się przenosić na wschód od Narwi i osiedlać w Białymstoku i okolicach, w pierwszym rządzie w Supraślu. Zjawili się osadnicy niemieccy, którzy uruchomili tu zakłady włókiennicze, jakie przekształciły się później w wielkie fabryki. Charakterystycznym jest, że korzystający z dużych przywilejów osadnicy niemieccy wyjednali przywilej, wzbraniający Żydom zakładania fabryk w mieście i w ten sposób uniknęli na jakiś czas konkurencji.

W końcu XIX w. zakaz ten został cofnięty, powstaje coraz więcej fabryk w mieście, przeważnie włókienniczych, powstają fabryki żelaza, maszyn i narzędzi rolniczych, rozwija się przemysł garbarski.

Przed wojną w roku 1914 Białystok posiadał około 100 zakładów przemysłowych włókienniczych, w których pracowało 15 000 robotników (w tym 5 000 chałupników). Produkcja roczna dochodziła do 12 mil. m sukna i 500 000 sztuk koców. Ogółem wartości 30 milionów rubli. Rynki zbytu towarów białostockich, oprócz cesarstwa rosyjskiego, obejmowały: Bałkany, Japonię, Chiny, a nawet przed samą wojną próbowano eksportować do Ameryki.

Okres okupacji 1915–1919. Przemysł białostocki ucierpiał dotkliwie wskutek działań wojennych oraz przymusu wywożenia inwentarza do Rosji. Niemcy w odróżnieniu od zasady zniszczenia przemysłu łódzkiego, nie dewastowali urządzeń fabryk białostockich. Skonfiskowali co prawda surowce, wydając w zamian bezwartościowe kwity, ale jednocześnie nakazali puścić w ruch fabryki i produkować najtańszy gatunek sukna na potrzeby rynku wewnętrznego w Niemczech oraz na potrzeby armii. W tym okresie czynnych było kilkanaście fabryk – pracowało około 1 500 robotników. Okres niepodległości stworzył znowu możliwości ożywienia ruchu przemysłowego. Białystok pierwszy z ośrodków fabrycznych przyjął zamówienia rządowe na potrzeby armii i mimo spadku waluty wykonywał je w 100%.

Od połowy r. 1919 zaczyna przemysł białostocki zdobywać rynki wewnętrzne (dawniejsze zabory austriacki i pruski), na których dotychczas towar białostocki nie był spotykany. Jak dawniej tak i obecnie w Białymstoku wyrabiany jest najtańszy gatunek towaru na potrzeby ludności ubogiej miejskiej i wiejskiej. Od r. 1921/22 powoli zaczyna się eksport za granicę na Bałkany. W r. 1924/25 przemysł białostocki, odczuwając dotkliwie skutki tzw. „pierwszego kryzysu”, niewypłacalność rynku wewnętrznego oraz bariery celne, uniemożliwiające eksport zagranicę, rozpoczyna zakładać fabryki w krajach dotychczasowego rynku zbytu. Kilku fabrykantów wywozi maszyny do Jugosławii, Rumu-

towało wiele, tak więc miasto kusiło coraz to nowych przybyszów możliwością zysku. Drobni przedsiębiorcy – lonkietnicy, znający dobrze rzemiosło tkackie, zatrudniali żydowskich imigrantów w swoich małych, niezmechanizowanych warsztatach. Lonkietnicy, działając jako podwykonawcy, dostarczali gotowe towary do większych, zmechanizowanych fabryk. W zamian, fabryki zaopatrywały lonkietników w krosna i surowce⁸. W swoim pamiętniku Max Havelin, żydowski emigrant z małej wioski w regionie Mohylewa, opisał frustrację z powodu wycieńczającej pracy i niskich zarobków, motywujących go do założenia własnego warsztatu. Po miesiącach żmudnej pracy na dwóch pożyczonych krosnach, Havelin prosperowała. W końcu sam był w stanie wynająć tkaczy i dokupić kolejne krosna. Niemniej jednak większość żydowskich robotników nie miała wielkich możliwości. Ciężko pracując za niewielkie wynagrodzenie, wyzyskiwani byli systemem lonkietniczym. Jak wspomniał jeden z pracowników w pamiętniku: „Latem pracowałem od siódmej rano do ósmej wieczorem, podczas zimy od ósmej rano do dziewiątej wieczorem. Przed świętami często pracowałem całą noc. Dopiero po sześciu miesiącach tak ciężkiej pracy zacząłem zarabiać dwa ruble tygodniowo”⁹.

nii, Serbii i tam zakłada fabryki włókiennicze. Rozrost przemysłu białostockiego przypada na lata 1926–1928, kiedy czynnych było 76 zakładów przemysłowo-włókienniczych, zatrudniających 6 000 robotników (w tym 1 500 chałupników).

Roczna produkcja w r. 1928 wynosiła ogółem 6 mln m sukna, wartości 50 mln zł. Prócz rynku krajowego, większość eksportowano za granicę, do dominii angielskich (przeważnie Indie), oraz do Chin. W ostatnich czasach, broniąc się przed kryzysem i przystosowując się do możliwości eksportowych i potrzeb rynku wewnętrznego, przemysł białostocki rozpoczął produkcję gotowych ubrań, zatrudniając znaczną ilość chałupników. Ci ostatni pracują za śmiesznie niskie wynagrodzenie, gdy np. za wykonanie palta wraz z dodatkami dostaje krawiec około 3 zł 50 gr – całe palto kosztuje 12-22 zł. Przy takich cenach białostocki przemysł konfekcyjny może się utrzymać na rynkach angielskich, gdyż przy kursie 29 zł 45 gr za 1 f. szterling, białostockie palto kupuje robotnik angielski prawie za darmo. To też od dwóch lat Białystok pozyskał jako rynki zbytu: Anglię, Afrykę Południową, Irlandię, Indie Angielskie i Chiny. Na tych obszarach musi konkurować przemysł białostocki z wytwórczością Niemiec, Japonii i Włoch.

O skurczonych rozmiarach przemysłu białostockiego w chwili obecnej w porównaniu z r. 1914, czy też r. 1928 świadczy bilans 1932 r. Ogólna ilość zakładów w mieście i powiecie wynosi 57 w tym 12 zakładów produkujących, 15 wykańczalni, 20 przędzalni. Maksymalna ilość zatrudnionych robotników w r. 1932 wynosiła 6 000 (w miesiącach sierpień-wrzesień). Chałupników i zakładów chałupniczych około 550. Pomimo strajku trwającego prawie 3 miesiące wartość rocznej produkcji wynosi około 15 mln zł. Jest rzeczą pewną, że przemysł włókienniczy białostocki nie szczędzi trudu nad utrzymaniem swej egzystencji, a przy pomyślniejszej koniunkturze powróci do dawnego rozkwitu.

http://bialystok.svasti.org/index.html?strona=http://bialystok.svasti.org/przedwojenny_bialystok_i_okolice_przewodnik_przemysl.htm. [dostęp: 28.01.19].

⁸ Tamże, s. 31.

⁹ Tamże, s. 31.

Mimo że Białystok zapewniał możliwość zatrudnienia znacznej liczbie żydowskich migrantów, to jednak musieli się oni mierzyć z wieloma trudnościami. Podobnie jak inne rozwijające się ośrodki przemysłowe w latach 1872–1909, Białystok przeżywał zarówno okresy wzrostu, jak i stagnacji. Długie okresy bezrobocia często nękały migrujących, żydowskich pracowników. Ci, którzy chcieli utrzymać swoje miejsca pracy, godzili się na mniejsze zarobki. W odpowiedzi na okresy kryzysu gospodarczego wielu żydowskich pracowników tekstylnych wyjeżdżało z Białegostoku. Jednak ci, którzy takiej możliwości nie mieli, zmuszeni byli do korzystania ze wsparcia organizacji społecznych, starających się odpowiedzieć na potrzeby biednych mieszkańców. Imperium carskie nie prowadziło oficjalnej polityki społecznej, ani systemu pomocy publicznej, tak więc ubodzy białostoczanie chronili się pod opiekę instytucji, prowadzonych głównie przez osoby zamożne bądź duchowne. Dopiero co przybyli żydowscy migranci zwracali się o pomoc, najpierw do domów modlitwy, obejmujących małe, kameralne zgromadzenia, a następnie do dużych formalnych synagog, rozproszonych po całym mieście. Po modlitwie potrzebujący mogli skorzystać z jedzenia i charytatywnego zasiłku. Pomimo stu grup modlitewnych funkcjonujących jednego dnia, niełatwo było otrzymać darmowy posiłek i zapomogę¹⁰.

Koniec XIX wieku przyniósł pewne reformy w rosyjskim ruchu społecznym. Począwszy od lat osiemdziesiątych XIX wieku, państwo carskie było coraz bardziej zaniepokojone sposobem zarządzania żydowskich organizacji wspólnotowych, dlatego podjęto próby ich uregulowania i zmodernizowania. Głównym celem było zwalczenie „żydowskiej izolacji” i oligarchii sponsorowanej przez społeczności żydowskie. Car zniósł tradycyjne stowarzyszenia żydowskie – *hevrot*, i zastąpił je nowoczesnymi, dobrowolnymi związkami, zwanymi *obshchestva*. W wyniku tych działań żydowskie organizacje charytatywne szybko zwielokrotniły swą liczebność. W Białymstoku i innych miastach *obshchestva* stanowiły bastion młodszego, świeckiego pokolenia. Młodzież, studiująca w rosyjskich szkołach, manifestująca chęć uczestniczenia w nowatorskich organizacjach żydowskich, otwarcie identyfikowała się z rosyjskim społeczeństwem. Młodzi Żydzi postrzegali filantropię nie tylko jako działalność służącą potrzebom żydowskiej biedoty, lecz także zaspokajającą potrzeby nowych żydowskich elit, domagających się większego uznania w społeczności. Wykształceni, młodzi Żydzi – prawnicy, lekarze, przemysłowcy – stawiali wyzwanie tradycyjnym przywódcom, posiadającym dostęp do środków finansowych, a tym samym do głównego źródła władzy obywateli żydowskich. Założeniem żydowskiej aktywizacji była chęć integracji z otaczającym społeczeństwem poprzez organizacje

¹⁰ Tamże, s. 34.

filantropijne, hołdujące idei, iż prawdziwym obliczem judaizmu jest troska o wszystkich, bez względu na wiarę¹¹.

Jedną z takich organizacji wsparcia społecznego była pomoc medyczna Linas Hacedek, utworzona w 1885 roku, świadcząca swe usługi obywatelom Białegostoku. Zorganizowana w sposób demokratyczny, zezwalała mężczyznom wszystkich klas społecznych, jak i kobietom, uczestniczyć w wyborach do władz organizacji. Założenie Linas Hacedek było także wyrazem sprzeciwu wobec Bikur Cholim¹² – sponsorowanej przez gminę żydowską organizacji, których to członków mianował główny rabin Białegostoku; reprezentowała ona bardziej ekskluzywny i bogaty segment żydowskiej społeczności miasta. Z biegiem czasu, w odpowiedzi na sugestie swoich członków, Linas Hacedek utworzyła pogotowie ratunkowe, magazyny do dystrybucji żywności i odzieży ubogim, jak też własną izbę chorych. Linas Hacedek uznawano za najbardziej renomowaną żydowską organizację filantropijną w mieście. Do 1913 roku stowarzyszenie obsługiwało ponad 29 000 osób.

Sukces Linas Hacedek wynikał zarówno z jej rewolucyjnej struktury, jak i z potrzeb wspólnoty. Przede wszystkim jednak była to pierwsza żydowska organizacja opieki społecznej w regionie, niezwiązana bezpośrednio lub pośrednio z kahałem, czyli żydowskim samorządem gminnym. Ta niezależność oznaczała porzucenie sztywnych form instytucji o charakterze hierarchicznym na rzecz bezprecedensowej równości w strukturze organizacji. Wszyscy członkowie byli zobowiązani do pełnienia nocnych zmian, bez względu na status materialny czy społeczny; stąd bogaci przemysłowcy i niewykształceni pracownicy fabryki opiekowali się chorymi na tych samych prawach i obowiązkach. W większości innych żydowskich organizacji charytatywnych, w tym Bikur Cholim, zamożni członkowie płacili uboższymi, by wypełniali ich obowiązki, do jakich na przykład, należało odwiedzanie chorych¹³.

Linas Hacedek zyskała pozycję międzynarodową dzięki swej ideologii, jak i wybitnej osobowości dr. med. Józefa Chazanowicza, uosabiającego nową wizję żydowskiej filantropii związanej z Białymstokiem. Na szczególną uwagę zasługuje zaangażowanie Chazanowicza podczas epidemii cholery w Białymstoku w 1896 roku. Wszyscy chorzy Żydzi, Polacy, Rosjanie i Ukraińcy otrzymali pomoc medyczną, a Chazanowicz, pracując przez wiele dni bez snu, zyskał przydomek „szalonego” doktora. Ponadto jego niezłomna troska o słuzenie wszystkim członkom Białegostoku doprowadziła do

¹¹ Tamże, s. 35.

¹² Towarzystwa Pielęgnowania Chorych *Bikur Cholim* (hebr. odwiedzanie chorych) – filantropijna charytatywna żydowska organizacja społeczna, której celem było odwiedzanie oraz fizyczna i psychiczna pomoc osobom chorym i biednym, w tym prowadzenie stołówek.

¹³ R. Korbin, dz. cyt., s. 37-38.

nadania mu tytułu oficjalnego lekarza miejskiego¹⁴. Tym sposobem Linas Hacedek uzyskała pieczęć aprobaty państwa carskiego. Nie tylko władze carskie postrzegały żydowską filantropię w odmiennym świetle. Inne grupy etniczne także doceniały działalność Linas Hacedek. Daje temu wyraz polskie przysłowie z przełomu wieków, opisujące zalety młodego konkurenta:

Zgrabny – jak ułan z Dziesiątki
 Zgrał się – jak rzeka Biała
 . . . Punktualnie – jak Pogotowie Linas Hacedek¹⁵.

To popularne porównanie pogotowia z punktualnością, czytając: rzetelnością, świadczyło o ugruntowanej pozycji organizacji, obdarzonej społecznym zaufaniem. Pluralistyczne podejście Linas Hacedek do filantropii stało się dumą żydowskiej społeczności miejskiej Białegostoku. Dziennikarz Nahum Prylucki podsumowywał w 1935 roku:

Opisując pracę i osiągnięcia organizacji, nigdy nie użyłem słowa „Żydzi” czy „żydowski”. Celowo. Mimo że Linas Hacedek została założona i kierowana była przez Żydów, i wspierana była przez żydowskie fundusze, nikt nikogo nie kwestionował ze względu na wiarę lub narodowość¹⁶.

Podczas recesji w 1900 roku, kiedy społeczność żydowska w Białymstoku dotkliwie zubożała, doktor Chazanowicz wystosował apel do kilku gazetach piszących w jidysz w Stanach Zjednoczonych, wołając: „do naszych braci, którzy są mieszkańcami Białegostoku, ale mieszkają za morzem, pomóżcie nam tu, w Białymstoku, w naszej dramatycznej sytuacji”¹⁷. Chazanowicz podkreślał, że społeczność żydowska Białegostoku była prawdziwie ponadnarodową wspólnotą, a każdy białostoczanin był jej członkiem bez względu na miejsce zamieszkania.

Zaangażowanie Linas Hacedek i oddanie służbie żydowskiemu społeczeństwu z pewnością miało wpływ na rozwój żydowskiej filantropii poza granicami Białegostoku. Najbardziej prężnym i zaangażowanym ośrodkiem filantropijnym żydowskiej wspólnoty Białegostoku był Nowy Jork. Wprawdzie dwie pierwsze organizacje założone w Stanach Zjednoczonych przez Żydów z Białegostoku: *The Bialystoker Unterstutzungs Verein* założona w 1864 roku i *Mesilas Yesharim* w 1868 roku wyprzedzały Linas Hacedek

¹⁴ D. Klementinowski, *Dr. Yosef Khazanovitsh, der idealist, natsionalist un folksmentsh*, New York, Bialystoker Historical Association, 1956, s. 9.

¹⁵ Przysłowie cytowane w T. Wisniewski, *The Lines Hatsedek Charitable Fraternity in Bialystok, 1885–1939*, Polin 7 1992, s. 121.

¹⁶ Nahum Prylucki, Przemówienie na uroczystej akademii z okazji jubileuszu 50-lecia Lines Hatsedek, cyt. za: T. Wiśniewski, *The Lines Hatsedek Charitable Fraternity*, s. 124.

¹⁷ R. Korbin, dz. cyt., s. 42.

o dwadzieścia lat, jednak tak jak ona zapewniały opiekę medyczną i wsparcie finansowe chorym lub ubogim emigrantom i ich rodzinom poprzez system wzajemnej pomocy. Następnie bardziej pobożni członkowie wspólnoty, ze względu na potrzeby religijne, tworzą dwa zbory – Anshei Chesed (1878) i Ahavat Achim (1884). Lojalność klasowa skłoniła emigracyjnych socjalistów do założenia The Bialystoker Branch of the workmen's circle, czyli Koła Robotników (1905); The Bialystoker Bricklayers Benevolent Association – Stowarzyszenia Białostockich Murarzy (1905) czy The Bialystoker Painters Club – Klubu Białostockich Malarzy (1934)¹⁸.

17 lipca 1919 roku podczas zgromadzenia The Bialystoker Bikur Cholim Society na 246 East Broadway New York City's Lower East Side przemówił młody mężczyzna, David Sohn:

Renomowany szpital żydowski leży w gruzach; wielka synagoga wzdłuż głównego bulwaru jest teraz rumowiskiem; zamożni żydowscy filantropi zmuszeni są zebrać na rogach ulic; głodujące żydowskie sieroty koczują na ulicach; kolejki do kuchni z koszerą zupą ciągną się wzdłuż wielu szlaków komunikacyjnych miasta¹⁹.

Po tych słowach w przeciągu miesiąca powołano do życia The Bialystok Center z Davidem Sohmem na czele misji przewodzącej odbudowie Białegostoku, miasta drastycznie zniszczonego po I Wojnie. Dawid Sohn pozostał wiodącym liderem nowej organizacji przez prawie pięćdziesiąt lat, podczas których pielęgnował i utrzymywał nowy model społeczności żydowskiej, dzięki czemu zyskał przydomek „Mr. Bialystok”. Sohn wyciągnął rękę o pomoc do tych, którzy prowadzili podobne organizacje w Buenos Aires, Palestynie i Melbourne, podejmując niestrudzony wysiłek zebrania milionów dolarów na wsparcie społeczności żydowskiej w Białymstoku, a także kultywowanie jej spuścizny za granicą. W okresie międzywojennym amerykańskie fundusze zmieniały Białystok na poziomie lokalnym, umożliwiając żydowskim organizacjom społecznym i kulturalnym rozszerzenie usług, takich jak: zorganizowanie trzech nowych szkół (1 mln marek), dotowanie żydowskiego szpitala, sierocińca i domu starców (pół miliona marek) czy rozprowadzanie darmowych zup i innych zasiłków społecznych. Z pewnością The Bialystoker Centre wspomagało Linas Hacedek. Dzięki amerykańskim środkom pieniężnym zakupiono karetki dla pogotowia²⁰.

Wprawdzie kobiety nie miały dostępu do tradycyjnych, filantropijnych organizacji, tworzyły jednak własne charytatywne społeczności. Na uwagę zasługuje The Ladies Auxiliary of the Bialystoker Center (1923) – Pomocne

¹⁸ Tamże, s. 74-76.

¹⁹ Tamże, s. 69.

²⁰ Tamże, s. 70.

Panie zrzeszone przy The Bialystoker Centre (tł. wł). W ciągu pierwszych trzech lat działalności The Ladies Auxiliary zebrały 100 000 dolarów, umożliwiając znaczny rozwój The Bialystoker Center. David Sohn zauważył w „Der Bialystoker Stimme”: „Obywatelki the Bialystoker Center udzielają hojnej i serdecznej pomocy wielu chorym i potrzebującym Białostoczanom naszej społeczności. Zaopatrują najbardziej ubogich w opał na zimę, opłacają czynsz, a kilka starych panien wyposażyły w posag”. The Bialystoker Centre był odpowiedzialny za ufundowanie The Bialystoker Old Age Home (Dom Starców). Na ten cel zbierano tzw. cegiełki i sprzedawano świadectwa członkostwa²¹.

David Sohn – założyciel The Bialystoker Centre

²¹ Tamże, s. 75.

Sanitariusze białostockiego pogotowia Linas Hacedek

Karetki dla Linas Hacedek zakupione przez The Bialystoker Center, 1928

M. ORLIN
TRUSTEE

J. ALPERIN
TRUSTEE

S. SIMON
TRUSTEE

S. COHEN
SEC'Y.

I. ADACK
PRESIDENT

R. LUTTENBERG
VICE PRES.

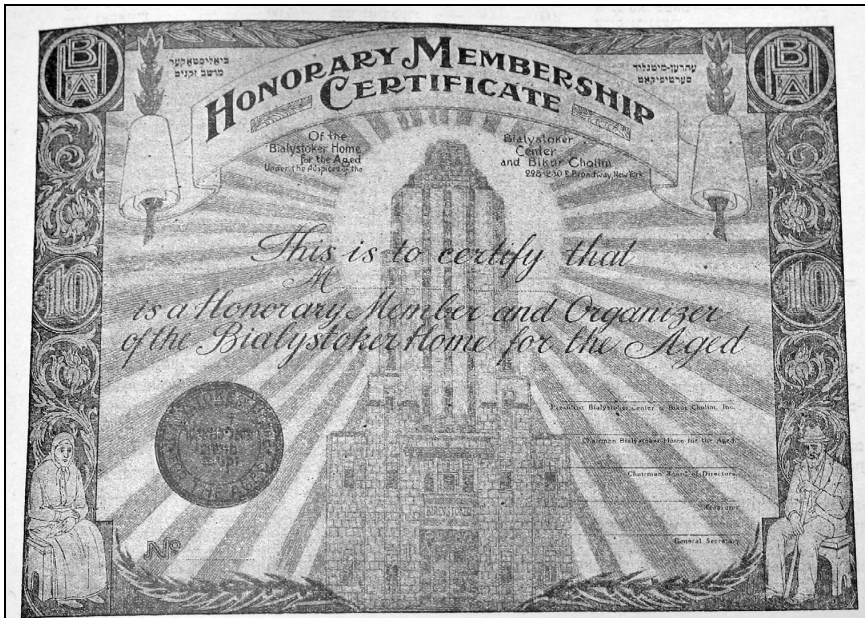
R. LIPPMAN
TREAS.

G. FARBSTEIN
SERGNT. of ARMS

APPROXIMATELY
85 1/2 1/2 AVE.
N.Y.

**Officers
of
Ladies
Auxiliary
of
the
Bialystoker
Center & Bikur Cholim**

Członkinie The Ladies Auxiliary of the Bialystoker Center
na łamach The Bialystok Stimme, 1928

Certyfikat darczyńcy, 1932

Żydzi z Białegostoku tworzyli szeroką gamę filantropijnych organizacji obywatelskich, zawodowych i religijnych, aby zachować głęboko zakorzenione wzorce kulturowe i podtrzymywać więź ze Starym Światem. Ta więź pomagała im przystosować się do dramatycznie odmiennej polityki, środowiska ekonomicznego i społecznego, z jakim zetknęli się w nowej przestrzeni. Chociaż Żydzi opuszczali Białegostok na rzecz odległych krajów, takich jak: Stany Zjednoczone (50 000), Argentyna (20 000), Australia (5 000) i Palestyna (20 000), niezależnie od tego, czy osiedlali się na zatłoczonych ulicach Lower East Side Nowego Jorku, czy w małych gospodarstwach na argentyńskich Pampasach, dążyli do przeszczepienia w nowej przestrzeni, dobrze rozumiałych i funkcjonalnych instytucji społecznych, kulturowych i politycznych, które stworzyli w Europie Wschodniej.

I tak, do 1939 roku istniały 3 000 wschodnioeuropejskich stowarzyszeń żydowskich imigrantów w samym Nowym Jorku, a w Buenos Aires około 40 procent dorosłej społeczności żydowskiej należało do takiego stowarzyszenia. W czterech metropoliach świata: Nowym Jorku, Buenos Aires, Tel-Awivie i Melbourne powstały międzykulturowe organizacje założone przez białostockich Żydów, poświęcone odtworzeniu i zachowaniu dziedzictwa miasta Białystok. Chociaż każde miasto tworzyło organizację ze słowem

Białystok w nazwie, żadna z nich nie funkcjonowała w ten sam sposób i była zupełnie odrębną jednostką agencji pomocy społecznej.

W Nowym Jorku Der Bialystoker Center demonstrowało swoją tożsamość *Bialystoker*, działając jako modelowa agencja filantropijna. Natomiast Bialystoker Farband w Buenos Aires koncentrowało się na klasowej wizji dziedzictwa Białegostoku, skupiając swoją politykę wokół klasy robotniczej, jej edukacji i podtrzymywania kultury jidysz. W Palestynie zaś bycie białostoczaninem, często członkiem Club Białystok, oznaczało zbiórkę pieniędzy od zamożnych białostoczian z całego świata na rzecz zbudowania nowej żydowskiej ojczyzny, wspierania bezrobotnych białostoczian, którzy nie mogli znaleźć pracy z powodu znikomej ilości fabryk w Palestynie. W Australii termin *Bialystokness* obejmował udział w licznych przedsięwzięciach społecznych i działalnościach charytatywnych, sponsorowanych przez społeczność emigrantów z Białegostoku²².

Ciekawym zjawiskiem jest to, że każde miasto, w którym osiedlała się ludność żydowska, rodziło wśród mieszkańców głębokie poczucie lojalności. Wschodnioeuropejscy Żydzi postrzegali swoją tożsamość ściśle zawiązaną z ich własnymi miastami lub regionami, z których pochodzili. Israel Becker²³ wypowiedział słowa nieraz cytowane: „Nie jestem tylko z Białegostoku, jestem białostoczaninem, a to oznacza znacznie więcej”. Fizyczne porzucenie Europy Wschodniej nie wymazało, a raczej wzmocniło tożsamość

²² Tamże, s. 113 – 130.

²³ Israel Becker (ur. 13 czerwca 1917 w Białymstoku, zm. 30 maja 2003 w Tel-Awiwie, Izrael) – izraelski aktor teatralny, reżyser oraz malarz, pochodzący z rodziny białostockich Żydów.

Urodził się jako Izrael Beker w rodzinie kantora Wielkiej Synagogi w Białymstoku, jego rodzina mieszkała w czteropiętrowej kamienicy przy ulicy Suraskiej. Od najmłodszych lat interesował się teatrem, po przeżyciu hitlerowskiej oblavy na Żydów jadących pociągiem z Lublina do Białegostoku i aresztowaniu w obozie przejściowym przedostał się do Związku Radzieckiego. Studiował aktorstwo w Moskwie, w 1945 powrócił do Białegostoku, ale okazało się, że cała rodzina zginęła w gettcie. Postanowił wówczas wyjechać do Monachium, w 1947 wyreżyserował film „Lang ist der Weg”, w którym zagrał główną rolę. Był to pierwszy film pełnometrażowy przedstawiający Holocaust z żydowskiej perspektywy i jedyny film wyprodukowany w Niemczech w języku jidysz. Od 1947 przez rok grał w Teatrze Żydowskim w Monachium, a następnie podjął decyzję o wyjeździe do nowo powstałego Izraela, gdzie występował w teatrze „Habimah”. Walczył w I wojnie izraelsko-arabskiej. Wyreżyserował musical „Two Connie Lemel” oraz zrealizowany na jego podstawie film. Podczas swojej kariery wyreżyserował ponad dziesięć przedstawień w Izraelu i Stanach Zjednoczonych. Israel Becker został uhonorowany nagrodą Beit Szalom Alejchem za grę aktorską oraz nagrodą Meir Margalit dla sztuki teatralnej i tytułem yakiera miasta Tel Awiw. W przedmowie do wydanego w 1980 albumu przedstawiającego jego twórczość malarską napisał, że mimo iż od jego wyjazdu z rodzinnego miasta minęło trzydzieści pięć lat to nadal czuje się Białostoczaninem, a w swoich obrazach chce pokazać miasto, którego już nie ma. <http://encyklopediateatru.pl/osoby/71704/israel-beker>. [dostęp: 29.01.19].

regionalną. Poprzez nowo utworzone organizacje wschodnioeuropejscy Żydzi poszukiwali możliwości przeniesienia swojej tożsamości na odległe terytoria, usiłując na nowo, w sposób nieprzerwany, naszkicować czy odtworzyć charakterystyczne cechy swej społeczności. Pesach Kapłan²⁴, redaktor „Dos naje lebn”, najbardziej rozpowszechnionej gazety jidysz w międzywojennym Białymstoku, napisał w redakcyjnym artykule:

Białystok! Moje uczucia wobec ciebie nie są motywowane jedynie lokalnym patriotyzmem.

Białystok! Jesteś wyjątkowy w wyniku nieograniczonej, niestrudzonej energii swojej ludności. Gdziekolwiek jest kilku białostockich Żydów, niezależnie od ich liczebności, organizują się w kolonię, tak by pozostać w kontakcie z innymi społecznościami Białegostoku i z ich ukochanym miejscem narodzin²⁵.

Słowa Kapłana reprezentowały powszechną wśród wielu Żydów Białegostoku postawę z okresu międzywojennego. Czuli się częścią większej, ponadnarodowej społeczności, połączonej umiłowaniem miejsca, miasta czy tylko wspomnienia o nim. Żydowski Białystok, niewielki sztetl położony

²⁴ Pesach Kapłan (1870, Stawiski – 1943, getto białostockie) – nauczyciel, muzykolog, dziennikarz i tłumacz.

Kapłan urodził się w Stawiskach. Jego ojcem był kantor i szochet Beniamin Nachum. Pochodził z rodziny Wielkiego Gaona z Wilna. Jako dziecko Pesach pobierał naukę w jesziwach w Korycinie, Ruszczanach i Zelwie. W 1887 r. razem z rodziną przyjechał do Warszawy, gdzie ojciec objął stanowisko kantora w synagodze Reichmana. Tutaj Kapłan uczył się języków: niemieckiego i rosyjskiego oraz trochę angielskiego. Był wielkim zwolennikiem języka hebrajskiego. Następnie wyjechał do Białegostoku, gdzie został nauczycielem jęz. hebrajskiego. Od początku XX w. zaczął również publikować w jidysz, m.in. w „Der Hajnt”, „Der Moment”, a w 1914 r. w „Dos Bialystoker Wort”. Po zakończeniu I wojny światowej był założycielem i redaktorem żydowskich gazet białostockich wydawanych w jidysz: *Undzer Lebn* i *Dos Naje Lebn* oraz korespondentem nowojorskiego *Forward/Forverts*.

Kapłan był także autorem nowel oraz wypisów z literatury hebrajskiej i jidysz dla szkół. Przełożył na jidysz m.in. bajki Kryłowa oraz libretta oper i operetek (m.in. *Pajace Leoncavallego*). Był także znanym społecznikiem, w latach 1918–1928 był członkiem białostockiej gminy żydowskiej, do 1939 r. piastował funkcję radnego gminy żydowskiej w Białymstoku. Był także współzałożycielem i przewodniczącym Żydowskiej Partii Ludowej w Białymstoku.

Po utworzeniu getta w Białymstoku latem 1941 r. został jednym z członków Judenratu. Stał na czele Wydziału Kultury. Zorganizował szkolnictwo w getcie białostockim. Był archiwistą w getcie, pisał dziennik. Wiosną 1943 r. napisał dwa znaczące teksty o życiu w getcie białostockim: Judenrat w Białymstoku oraz Zagłada Białegostoku (dotyczący „akcji lutowej” w 1943 r.), które zachowały się w Archiwum Mersika-Tenenbauma. Zginął w sierpniu 1943 roku. <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/4324-kaplan-pesach> [dostęp: 29.01.19].

²⁵ R. Kobrin, dz. cyt., s. 65.

w północno-wschodniej Polsce, stał się rzeczywistą częścią większej kosmopolitycznej wspólnoty, obejmującej cały świat.

Bibliografia

- http://bialystok.svasti.org/przedwojenny_bialystok_i_okolice_przewodnik_przemysl.htm
- <http://encyklopediateatru.pl/osoby/71704/israel-beker>
- https://www.jewishbialystok.pl/David_Sohn,5400,3419
- Klementinowski D., *Dr. Yosef Khazanovitch, der idealist, natsjonalist un folksmentsch*, New York Bialystoker Historical Association 1956.
- Korbin R., *Jewish Bialystok and Its Diaspora*, Indiana 2010.
- Rischin M., *The Promised City: New York's Jews, 1870–1914*, Cambridge 1962.
- <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/4324-kaplan-pesach>
- Wiśniewski T., *The Lines Hatsedek Charitable Fraternity in Bialystok, 1885–1939*, „Polin” 7 1992.

Joanna Wildowicz

University of Białystok

THE JEWISH BIAŁYSTOK: INDUSTRIALIZATION, (E)MIGRATION, PHILANTHROPY

Summary

Białystok used to be a thriving industrial centre with a great potential. Developing through the nineteenth and the beginning of the twentieth century, it established its undeniable position in textile manufacture due to the industrious Jewish citizens who arrived in the city looking for a new life, work, or to set up their own plants. In times of hardship, Jewish people founded charitable organizations to support those in need. One of the first emergency care centres was put into operation in Białystok, at the end of the nineteenth century. Lines Hatsedek initiated a system of organized aid to everyone, regardless of nationality and religion. Jews, who had trouble with finding employment, emigrated to America, Argentina or Australia. In new places, they arranged philanthropic centres called “The Bialystoker Centers” to support those suffering from poverty or war distress in the Old World as well as in the New One.

Keywords: Jews, textile manufacture, Lines Hatsedek, philanthropic, The Bialystoker Centres